

В.І. Полтавець

З ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ПЕРЕДСКІФСЬКОГО І СКІФСЬКОГО ЧАСІВ У БАСЕЙНІ ТЯСМИНУ

Наведено основні результати досліджень природного середовища басейну р. Тясмин передскіфського та скіфського часів. Подано особливості історичного розвитку регіону.

У сучасній археологічній науці поступово збільшується кількість досліджень, присвячених ролі фізико-географічного середовища в давній історії. Ще наприкінці ХІХ ст. у руслі так званого географічного детермінізму з'явилася нова наукова дисципліна антропогеографія, яка вивчала вплив фізико-географічного фактора на розвиток і долі людства (праці Ф. Ратцеля, Т. Бокля, Ж. Мішле, Л.І. Мечнікова та ін.). При-

чому визнавалося, що вплив цього фактора залежить від ступеня соціальної еволюції людства і є неоднаковим у різні періоди історії (див.: Мечников 1924, с. 89—90, 128—129). Під час археологічного дослідження конкретних мікрорегіонів сучасні вчені широко застосовують концепцію «природної географічної структури» Ф. Броделя, яка є подальшим розвитком згаданого наукового напрямку (див.: Красножон 2005, с. 155). Комплексне вивчення мікрорегіонів по'єднує не лише археологічні пам'ятки та

© В.І. ПОЛТАВЕЦЬ, 2008

їх просторову структуру, а й ландшафти, гідросистеми, шляхи сполучення, поклади корисних копалин тощо. Деякі природні чинники мікрорегіонів є загальними для великих територій і зумовлені типами ґрунтів та відповідної рослинності, рельєфом, мікрокліматом. Вони визначають напрями господарства і тип розселення, які в однотипових природних умовах є подібними. Особливості розвитку мікрорегіонів зумовлені дещо іншими, змінними, факторами (точніше, єдиним у кожному випадку поєднанням різних чинників), зокрема близькістю до осередків цивілізації і центрів металообробки та контактами з ними, особливо за наявності зручних шляхів сполучення і, зрештою, наявності чи відсутності сильних ворогів. Усі ці умови позначалися на соціальному розвитку суспільства.

Головні культурні осередки епохи пізньої бронзи Дніпровського Правобережжя розташовувались у басейнах Південного Бугу та Дністра відповідно до локалізації сабатинівсько-білогрудівських центрів металообробки. На зламі бронзового і залізного віків відбулися важливі зміни у розвитку окремих мікрорегіонів Північного Причорномор'я, зумовлені вищезгаданими чинниками, з'явилися нові місцеві культурні осередки. Одним із таких «нових» мікрорегіонів на початку залізного віку став басейн р. Тясмин. Його дослідження пов'язані насамперед з іменами О.О. Бобринського, І.В. Фабріціус, Є.Ф. Покровської, О.І. Тереножкіна. Як зазначає Є.Ф. Покровська, яка вперше ґрунтовно дослідила пам'ятки початку залізного віку в цьому регіоні, у VIII—VI ст. до н. е. племена басейну р. Тясмин розвивалися значно швидше порівняно з більш віддаленими лісостеповими територіями, у той період територія басейну була одним із головних центрів культури усього Лісостепоного Подніпров'я. На думку дослідниці, цьому насамперед сприяло зручне географічне розташування цих земель на порубіжжі Лісостепу і Степу з одного боку і Дніпровського Правобережжя і Лівобережжя — з іншого, а також зручні водні шляхи меридіонального напрямку (Покровская 1953, с. 12—13). І.В. Фабріціус також відзначає «географічну своєрідність» басейну р. Тясмин і значущість його як стародавнього водного шляху (Фабріціус 1949, с. 110). Під географічною своєрідністю дослідниця розуміла, певно, різноманітність ландшафтів і побудову тясминського річища (див. нижче).

Басейн р. Тясмин, дійсно, є одним із провідних в археології раннього залізного віку на території України. Географічні межі: система р. Тясмин (Черкаська обл.), а також території, де притоки верхів'їв Тясмину близько підхо-

дять до приток системи Південного Бугу (Гірський Тікич, Синюха) і верхів'їв Інгулу та Інгульця в північній частині Кіровоградської обл. (Іллінська, Тереножкін 1983, с. 230). Саме тут розташовані епонімні пам'ятки, що дали назву цілому етапу перехідного до скіфської культури часу (Жаботинське поселення і кургани), етапам культури ранньоскіфського часу (Журовські кургани), а також низці визначних пам'яток чорноліської культури та скіфського часу (Суботівське, Мотронинське та Пастирське городища, кургани на р. Тенетинка, біля с. Костянтинівка та ін.). Лише в басейні р. Тясмин виразно простежено безперервну лінію розвитку культур від передскіфського часу (чорноліська культура) до найранішого скіфського (так званий жаботинський етап) і власне скіфського (журовський етап) часу. Тут найраніше і найвиразніше на Дніпровському Правобережжі проявилися новації, які вивели цей регіон у лідери. Серед них — зумовлена постійною воєнною загрозою поява озброєного вершництва як панівної верстви суспільства, що супроводжувалося значними соціальними змінами, що засвідчують поховання VIII — початку VII ст. до н. е. Чорноліське городище (ще одна епонімна пам'ятка) розташоване біля витоків р. Інгулець (басейн Південного Бугу), але ця місцевість разом із верхів'ями Тясмина належить до одного археологічного ареалу й одного району за фізико-географічним районуванням.

За цим районуванням басейн р. Тясмин належить до Центральної (Правобережної) провінції, а в її межах — до районів (підрозділів) трьох різних областей: Дніпровської, Дніпровської височини та Південного Лісостепу (Чижов 1961). Дніпровська область — це досить ізольована територія Дніпро-Тясминського межиріччя близько 120 км завдовжки і 60 км завширшки. Зі сходу вона обмежена долиною Дніпра, з півдня — спільною заплавою Тясмину і Дніпра, а на півночі поєднується з просторою низовиною між Ірдинем (притока Тясмину), Вільшанкою і Дніпром. Із заходу до нього прилягає річище Тясмину, що утворює луку (заворот), відкриту з півдня. Лука Тясмину та переважна більшість його приток належать до Тясмин-Вільшанського району Дніпровської височини, а місцевість, що прилягає до пониззя Тясмину (зокрема м. Чигирин та с. Суботів), — до Південного Лісостепу (район Придніпров'я), разом із верхів'ями Інгульця та Інгулу в межах Олександрійського, Олександрівського та Знам'янського р-нів Кіровоградської обл. (Чижов 1961, с. 159—161).

Отже, басейн р. Тясмин являє собою поєднання кількох значущих природних факторів, головними з яких є Дніпро — одна з най-

більших річок Східної Європи з розвинутою заплавою, розмаїттям ландшафтів, ґрунтів і рослинності на відносно невеликій території (Полтавець 2003, с. 43—44), а також розташування на порубіжжі зі Степом. Суттєвим є також наявність смуги степових ґрунтів (степові коридори) вздовж верхів'їв Тясмину, що з'єднують басейн цієї річки зі Степом. Місцевість усередині тясминської луки через наявність зручного для захисту дрібноскладчастого рельєфу іноді вважають своєрідною природною фортецею, що пізніше відіграла значну роль у зародженні козацтва й постанні української козацької держави (Рець 2000; 2002, с. 20). Звичайно, самих цих особливостей було недостатньо для початку державотворення. Наявність постійної воєнної загрози з боку Степу виявилася тим чинником, що врешті-решт об'єднав населення для загальної справи (необхідна умова прискорення соціального розвитку) — створення системи укріплень, одночасно з якою формувалася і центральна влада. На думку дослідників, почалася постійна боротьба між мирними землеробами Лісостепу і степовими кочовиками, що найбільше відбилася на долях населення басейну р. Тясмин. Саме тут найвиразніше в усьому Причорноморському Лісостепу «проявилися» номади ранньої хвилі (новочеркасько-жаботинської або РСК-1), а також наступних хвиль — до кінця скіфського періоду. З настанням сарматського періоду територія басейну р. Тясмин опинилася в тривалій стагнації приблизно до XVII ст. Отже, початок раннього залізного віку в басейні р. Тясмин — час найвищого піднесення суспільного життя за весь період давньої історії. Винятком є виразні, але територіально обмежені осередки ранньослов'янської пеньківської культури та пам'ятки типу Луки Райковецької у пониззі р. Тясмин у VII—VIII ст.

Серед праць, присвячених дослідженню ландшафтів басейну р. Тясмин, слід насамперед відзначити фундаментальні праці М.П. Чиждова та С.П. Романчука. Монографія М.П. Чиждова «Український Лісостеп», яка видана у 1961 р., містить докладну характеристику не лише кліматичних умов, усіх складових ландшафту по окремих досить дрібних територіальних одиницях за фізико-географічним районуванням, а й особливостей господарства, притаманних різним місцевостям. Зокрема, М.П. Чиждов відзначає, що Придніпров'я, тобто місцевість від верхів'їв Інгульця до долини Дніпра, де помітна посушливість клімату й остепненість лугів, є важливим тваринницьким регіоном, в якому поголів'я великої рогатої худоби є значно більшим порівняно з іншими частинами (Чиждов 1961, с. 159, 161). Щодо Дніпро-Тясминського

межиріччя, то тут також була значна кількість поголів'я великої рогатої худоби, до того ж це — один із провідних регіонів лісостепової України за поголів'ям свиней, овець та кіз. Серед ґрунтів цього регіону переважають відносно малородючі супіщані дернопідзолі, значні площі вкриті лісами (Чиждов 1961, с. 162). Характеристики, наведені М.П. Чиждовим, можна з певними уточненнями застосувати до господарської діяльності населення раннього залізного віку, оскільки її спрямованість зумовлена такими постійними чинниками ландшафтів, як ґрунти і рослинність, що сформувалися у сучасному вигляді в голоцені (Романчук 1998, с. 55—56), рельєф, річкова мережа й кліматичні особливості, які також не зазнали значних змін з того часу.

Працю С.П. Романчука «Історичне ландшафтознавство» присвячено антропогенно-ландшафтній реконструкції давнього природокористування від початку господарської діяльності до епохи Київської Русі. Автор дійшов висновку, що за способами використання ландшафтів (їх зведено до чотирьох головних типів) спостерігається подібність між періодами трипільської культури, скіфським та черняхівської культури (Романчук 1998, с. 130—131). Їх насамперед поєднує провідне місце землеробства як способу господарювання. Для скіфського періоду (до нього належать також часи чорноліські та жаботинські) відзначено такі домінуючі галузі господарства, як підсіка, лісовий переліг та полювання (Романчук 1998, с. 52, табл. 2). Тваринництво С.П. Романчук не вважає провідною галуззю господарства скіфського періоду, з чим не можна погодитися відносно басейну р. Тясмин — регіону з розвиненими традиціями скотарства. До речі, пам'ятки як трипільської, так і черняхівської (переважно землеробські) культур у басейні р. Тясмин нечисленні, тоді як для скіфських часів цю територію Середнього Подніпров'я дійсно можна вважати однією з найгустіше заселених (Романчук 1998, с. 46). Отже, територіальний збіг давніх антропогенних ландшафтів цих культур із відповідними ландшафтами скіфського періоду в басейні р. Тясмин, на наш погляд, не був значним. Цей збіг насамперед стосується придніпровських ділянок на відтинках Київ—Обухів—Трипілля та Трахтемирів—Канів—Пекарі. Саме тут простежено оптимальне для традиційного природокористування й оборони межування (поєднання) ландшафтів широколистяно-лісового типу з ландшафтами заплави Дніпра і його приток (Романчук 1998, с. 117, 130). Щодо регіону басейну р. Тясмин, то тут дніпровська заплава межувала переважно з лучно-степовими і мішано-лісовими ландшафтами (борова тераса)

Дніпро-Тясминського межиріччя. Заплава самої р. Тясмин не розвинена, за винятком тієї її частини, що утворює спільну Дніпро-Тясминську заплаву («велика тясминська заплава»). Інакше кажучи, ландшафтна структура не була оптимальною з погляду підсічного землеробства скіфського часу. Взагалі головним досягненням праці С.П. Романчука можна вважати удосконалення методики, що дає змогу виявляти закономірності ландшафтної приуроченості археологічних пам'яток і обчислювати розміри господарської території та людської спільноти, а також визначати провідний тип господарювання (див.: Романчук 1998, с. 56—57).

Вже перші дослідники курганів у басейні Тясмину зрозуміли і правильно інтерпретували причини їх концентрації на порубіжжі зі Степом. О.О. Бобринський в одній із праць, присвячених результатам розкопок жуrowsьких курганів (в ур. Криворукове), зробив припущення, що поблизу цього могильника було розташоване зимове стійбище якогось кочового племені, яке мало торговельні відносини з Ольвією, а іноді й грабувало античні міста (Бобринський 1905, с. 25). До речі, зона порубіжжя зі Степом у басейні р. Тясмин (а це гирло і верхів'я річки, що знаходяться приблизно на одній широті), де розташовані згадані могильники, завжди була найбільш населеною. Крім укріплених поселень на річкових мисах та відгалуженнях вододільного плато, існувала також значна кількість невеликих поселень на піщаних узвишсях Дніпровської та Дніпро-Тясминської заплави (Тереножкин 1952, с. 12; Даниленко 1959, с. 21). На цій широті — в межах одного зі «степових коридорів» (Бессонова 1999, рис. 1.) — розміщувалися і «центрально-місця» передскіфського часу (Суботів) і XVII ст. (Чигирин).

Серед досліджень археологічних пам'яток з погляду природокористування слід насамперед відзначити праці Є.Ф. Покровської та О.І. Тереножкіна, присвячені переважно чорноліським пам'яткам. На Чорноліському городищі вперше серед пам'яток початку раннього залізного віку в Подніпров'ї ґрунтознавці П.С. Погребняк та А.І. Зражевський здійснили аналіз ґрунтів і дійшли висновку, що до виникнення городища на його місці був степ, і ця місцевість залишалася степовою ще деякий час після занепаду городища. В передскіфський час ліси лише починали виходити з ярів на плато, тому місцевості вздовж р. Тясмин були в той час більш степовими, ніж нині (Тереножкин 1961, с. 14 з посиланням на працю А.С. Скородумова). Протягом тривалого часу ці аналізи були єдиними, і ними широко користувалися інші дослідники. Є.Ф. Покровська та О.І. Тереножкін також зробили спостереження щодо топографічних умов укріп-

лень чорноліського часу в басейні р. Тясмин. Чорноліські городища було споруджено на високих мисах корінного берега, оточених обабіч ярами. Також було зроблено висновок, що саме на півдні Правобережного Лісостепу укріплені поселення виникли раніше, ніж в інших регіонах (Покровская 1953, с. 5; Тереножкин 1961, с. 13). Ймовірно, сильно пересічена місцевість на тясминському правобережжі приваблювала чорноліські племена особливо вигідними в плані захисту умовами (Тереножкин 1961, с. 14). Проте викликає заперечення інший висновок, згідно з яким ці чорноліські поселення створювали у південній частині Лісостепу захисну лінію із невеличких городищ, споруджених, певно, для захисту з боку Степу (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 257). Дійсно, басейн Тясмину вирізняється серед інших територій Середнього Подніпров'я початку раннього залізного віку кількістю укріплених поселень (Тереножкин 1961, рис. 1), однак переважна більшість цих городищ (незначних за розмірами (Тереножкин 1961, с. 14—15) і без належних захисних споруд) навряд чи мала власне фортифікаційне призначення. Це, швидше за все, схованки для мешканців поселень, розташованих поряд з «городками» (Московське, Тясминське, Калантаївське, Лубенецьке, Голов'ятинське городища), що власне відзначив і О.І. Тереножкін. Він реконструював на більшості городищ кругле укріплення, допоміжний рів з напільного боку, а також дерев'яний «оплот» вздовж нього (Тереножкин 1961, с. 15, 17). На підставі розкопок валу Тясминського городища дослідник припускав, що в усіх випадках ці споруди мали стіни з колод і кліті в основі (Тереножкин 1961, с. 28). На деяких городищах (у межах колових укріплень) не виявлено культурних шарів (Тереножкин 1952, с. 74; 1961, с. 28—31). Не виключено, що деякі круглі городища (з незначними культурними нашаруваннями) могли бути культовими центрами окремих територіальних громад, як це було, наприклад, у праслов'ян та кельтів (Русанова 1992; 2002, с. 18—19, 72—78). До того ж, чорноліські городки тясминського басейну, «розпорошені» переважно вздовж правого берега р. Тясмин, не створюють захисної лінії, оскільки не контролюють головних сухопутних шляхів, якими могли просуватися нападники з півдня. Кожна «фортеця» була спроможна хіба що захистити свою громаду від короткотривалого нападу невеликого загону воїнів. Надійніший захист могли надати навколишні ліси й очеретяні хащі у заплавах.

Найважливіші результати було отримано під час дослідження на Суботівському городищі, яке можна вважати «центрально-місцем» тяс-

минського басейну часів чорноліської культури. Розкопки тут проводили експедиції ІА АН УРСР у 1951, 1955, 1971 і 1972 рр. під керівництвом О.І. Тереножкіна, а в 1994—1995 рр. — спільна експедиція ІА НАН України і Німецького археологічного інституту під керівництвом В.І. Клочка та І. Мотзенбеккера. Ця пам'ятка вирізняється з-поміж інших чорноліських городищ досить великими розмірами: її площа становить 7,7 га. Місцевість є вигідною з погляду оборони. Проте існують різні припущення щодо призначення фортифікаційної системи городища. Якщо О.І. Тереножкін не сумнівався в її призначенні саме як оборонної споруди, то Я.П. Гершкович вважає, що фортифікаційну систему або не було побудовано, або її призначення взагалі було поза межами оборони (Гершкович 2007, с. 59). У матеріальному комплексі Суботівського городища найвиразніше визначено елементи карпато-дунайського походження, пов'язані з культурами раннього фракійського гальштату. Слід зазначити, що зв'язки цього центру з Карпато-Подунав'ям були досить інтенсивними, що пояснює тривале збереження тут і в сусідніх регіонах гальштатських традицій (Гершкович 2007, с. 59—60). Якщо згадати Жаботинське поселення, засноване дещо пізніше (Покровская 1973; Дараган 2006, с. 12), то саме у басейні р. Тясмин маємо два яскраві осередки впливу культури фракійського гальштату¹ початку раннього залізного віку в Лісостеповому Подніпров'ї. Обидва пов'язані з вихідцями із Карпато-Дунайського регіону, що належав до балкано-середземноморського ареалу, який можна вважати ще одним з «осередків міграції» на євразійському просторі (Красножон 2005, с. 161). Ймовірно, саме в цих тясминських центрах найраніше склався певний тип взаємовідносин прибульців не лише з місцевим населенням, а й зі східними номадами та античними причорноморськими містами. Згодом жаботинський центр став одним із головних осередків скіфських номадів не лише тясминського басейну, а й Правобережного Подніпров'я загалом. З кінця VII ст. до н. е. ця роль перейшла до Мотронинського городища, заснованого вихідцями з Жаботина. Все це засвідчує спадковість культурної і господарської традицій жаботинського етапу і скіфського періоду — з кінця VIII до початку VI ст. до н. е. Власне, ця спадковість стосується й періоду чорноліської культури, оскільки тип природокористування, виходячи із ландшафтної приуроченості пам'яток, суттєво не змінився, хоча чорноліському періоду й притаманна більш

¹ Тобто культур орнаментованого й канельованого гальштату.

різноманітна ландшафтна структура господарського середовища порівняно зі скіфським періодом (Полтавець 2007). Наприклад, С.П. Романчук не бачить принципової різниці між природокористуванням (типом господарювання) періоду чорноліської культури і скіфських часів, пам'ятки яких (зокрема, Суботівське і Мотронинське городища) він об'єднує в один скіфський період (Романчук 1998).

Щодо Суботова відзначимо результати дослідження цієї пам'ятки, що стосуються її специфіки та призначення. Розкопки виявили, що початок заселення майданчика Великого Городка припадає на період середньої бронзи — близько XVIII—XVII ст. до н. е., але появу стаціонарного поселення та інтенсивне освоєння господарської округи можна віднести до порубіжжя епохи пізньої бронзи та раннього заліза. Було зроблено палінологічний аналіз (дослідження пилку рослин) та аналіз давніх ґрунтів, результати яких, на жаль, ще не видано (Гершкович 2007, с. 59). Свого часу О.І. Тереножкін зробив висновок, що головним видом господарської діяльності населення лісостепового Правобережжя у передскіфські часи було землеробство. Зокрема, до землеробських знарядь він відніс мотики з рогів оленя та довгих кісток великих тварин, у значній кількості знайдені на Суботівському городищі (Тереножкін 1961, с. 175—176). Щоправда, на городищі виявлено лише один залізний серп, але ця знахідка могла належати й до зарубинецького періоду (Тереножкін 1961, с. 176). Серед знахідок бронзових серпів лісостепової смуги Причорномор'я, а також мотик і тесел, що могли бути знаряддями землеробства, з басейну р. Тясмин походять лише дві: один серп знайдено у с. Голов'ятине Смілянського р-ну і залізне тесло — на Суботівському городищі. Подібні знаряддя Б.А. Шрамко вважає мотиками для обробки посівів (Шрамко 1961, с. 89—90). На користь чорноліського їх походження свідчить знахідка на поселенні Велика Андрусівка у пониззі р. Тясмин. Ще один бронзовий серп походить із колишнього Черкаського повіту (Тереножкін 1961, с. 142—144, рис. 94, 96, 107, 2). Попри визначну роль землеробства у господарстві білогрудівсько-чорноліських племен, бронзові серпи, як зазначає дослідник, трапляються у Середньому Подніпров'ї рідко (Тереножкін 1961, с. 142). Можливо, це було пов'язано з нестачею бронзи, адже головні осередки металообробки в ранньочорноліські часи були розташовані за межами Потясминня. Ситуація змінилася лише у пізньочорноліські часи (див. нижче). Дані визначення остеологічного матеріалу, знайденого на чорноліських городищах, дали змогу зробити висновки відносно різкого

зростання ролі їздового коня в чорноліські часи. В харчуванні на першому місці було м'ясо великих рогатих тварин, потім овець, кіз та свиней (Тереножкин 1961, с. 178—179). Рибальство відіграло певну роль у господарській діяльності чорнолісців, які мешкали по берегах Тясмину і Дніпра (Тереножкин 1961, с. 181), але поодинокі знахідки відповідних знарядь і решток риб є характерними лише для пам'яток біля Дніпро-Тясминської заплави.

Цікаві дані було отримано під час вивчення металообробки. Зроблені раніше висновки щодо наявності в Суботіві значного центру з виготовлення бронзових знарядь чорноліської культури в Середньому Подніпров'ї, який існував протягом близько 400 років (Демченко, Ключко, Маничев 2000, с. 44), було «заперечено» Я.П. Гершковичем (Гершкович 2008). Дослідник не згодний насамперед із тезами щодо тривалості й масовості виготовлення бронзових виробів і звертає увагу на ту обставину, відзначену ще О.І. Тереножкіним і підтвержену в подальшому, що всі знахідки ливарних (глиняних) форм є виключно одноразовими, і вони переважають у верхніх частинах культурного шару певної ділянки Великого Городка, у заповненнях господарських ям і котлованах залишених жител, зокрема горизонту Суботів III. Ця обставина разом із техногенним забрудненням ґрунту в місці найбільшого скупчення знахідок є свідченням інтенсивної, але короткочасної металообробки, що здійснювалася на заключній стадії існування городища (Гершкович 2003; 2007, с. 59). Крім того, Я.П. Гершкович висловлює припущення, що відлиті бронзові вироби навряд чи призначалися для продажу або обміну, а браслети слугували мешканцям Великого Городка сімейними або родовими реліквіями (Гершкович 2008, с. 38). Дослідник також припускає існування на території металообробної ділянки певного ритуалу, що поєднував відливку і потім поховання металевих виробів, що символізували жертвопринесення чоловічому і жіночому божествам. Цікавим є також спостереження, що серед бронзових браслетів Суботівського городища і Середнього Подніпров'я взагалі немає двох повністю тождесних (Гершкович 2008, с. 38), що виключає серійність виробництва і зводить їх до рангу суто особистих прикрас, зроблених на замовлення певного прошарку населення.

Інше важливе коло питань виникає з огляду на дослідження Жаботинського поселення та жаботинського етапу ранньоскіфського періоду загалом (Вязьмитина, Покровская 1950; Покровская 1973; Дараган 2004, 2006). Одну з праць М.М. Дараган присвячено ландшафтам Середнього Подніпров'я, характеристиці клі-

матичних змін на порубіжжі II—I тис. до н. е. й основних галузей господарства, а також хатнім виробництвом (Дараган 2004). Багато уваги приділено порівнянню чорноліського і жаботинського часів. Дослідниця доводить, що по відношенню до чорноліської культури жаботинські пам'ятки, особливо в керамічному комплексі, є окремим культурно-інноваційним горизонтом. На думку дослідниці, «між Чорноліссям та Жаботином відбулася культурна трансформація, яка відображає процес формування нової культури». Крім модифікації поховального обряду і культової сфери, відбулися також суттєві зміни матеріальної культури — зміна місць поселень, поява нових типів жител, зміни на рівні хатніх промислів і ремесел. Зокрема, в жаботинський час зникла вся серія бронзових виробів чорноліської культури. Натомість спостережено широке впровадження заліза із застосуванням нових технологій (зварювання, гартування і т. д.). Слід констатувати кризу в бронзоліварництві (Дараган 2004, с. 46—47; 2006, с. 9). Хронологічно ці зміни від Чорнолісся до Жаботина збігаються з кліматичними змінами фіналу суббореалу — початку субатлантикуму. Ці зміни, на думку М.М. Дараган, яка посилається на дослідження кліматологів та ґрунтознавців, полягали у настанні більш вологого і прохолодного періоду. Зважаючи на наявність у басейні р. Тясмин великих масивів луків та остепнених луків, М.М. Дараган визначає панівну систему землеробства в басейні р. Тясмин як переліг (Дараган 2004, с. 38—39). Проте навряд чи ці важкі ґрунти були придатні для обробки тогочасними знаряддями. Можна припускати наявність лісового перелогу як проміжної форми між вирубним землеробством і звичайними формами перелогу (Романчук 1989, с. 27).

Про зміну типів поселень (малі городища-сховища чорнолісців) великими неукріпленими селищами з настанням жаботинського етапу пише також Є.Ф. Покровська (Покровская 1953, с. 8). Проте висновки щодо локальності жаботинського етапу (значної замкненості його культури), нетривалості і незавершеності процесу формування нового культурного утворення (Дараган 2006, с. 15) потребують деяких уточнень. Дійсно, окрім Жаботинського поселення, безумовно, значного культового осередку (як і Суботів), поки що не відомі інші повністю синхронні йому поселення з таким самим комплексом матеріальної культури, зокрема зі столовим посудом, прикрашеним канельовано-жолобчастою орнаментациєю. В окрузі Жаботинського поселення (Тарасова Гора), за даними завідувача Кам'янського краєзнавчого музею Ю.Ю. Ляшка, відомо не менше 20 поселень

різних періодів скіфського часу, серед яких деякі синхронні принаймні пізньому етапу Тарасової Гори (Ляшко 1992). В басейні р. Тясмин відомо ще кілька поселень переважно, ймовірно, пізньожаботинського часу (Тереножкин 1954, с. 71—72; Ковпаненко 1999, с. 183). Однак щодо горизонту Жаботин III епонімного поселення, то цей комплекс матеріальної культури продовжується без особливих змін у ранньоскіфський період. Швидше за все, процес змін матеріальної культури під впливом елементів карпато-дунайського походження, який почався ще у чорноліський період, торкнувся на *жаботинському етапі* насамперед самого Жаботинського поселення, яке стало новим «центральним місцем» тясминського басейну і, можливо, ще кількох великих поселень. Значення Жаботинського поселення і загалом жаботинського етапу як окремого історико-культурного явища полягає у тому, що тут (в окрузі цього поселення) найвиразнішою в усьому Північному Причорномор'ї виявилася «зустріч» східної хвилі центральноазіатських номадів (періодів РСК-2 та РСК-3, які ототожнюються з історичними скіфами) з нащадками пізньочорноліського населення, культура якого вже трансформувалася в культуру жаботинського етапу з «гальштатським забарвленням». Центральним місцем цих контактів, щодо характеру яких ще немає єдиної думки, був саме регіон Жаботинського поселення, виходячи з локалізації тут курганних поховань знатних вершників скіфського типу жаботинського (Жаботинські кургани № 1, 2, 524) та журівського (синхронного келермеському) етапів (Червона Могила у с. Флярківка). В будь-якому разі найраніші пам'ятки культури номадів центральноазіатського походження скіфського часу найвиразніше у Північному Причорномор'ї локалізуються саме в басейні р. Тясмин (Костянтинівські кургани). У місцевому середовищі відбулося прискорення соціальних процесів (Покровская 1952, с. 60) і насамперед в ареалі «центрального місця».

На пізньому етапі існування Жаботинського поселення виникло Мотронинське городище, засноване, як визначила свого часу Є.Ф. Покровська, вихідцями із Жаботина (Покровская 1973, с. 186). Відстань між цими двома пунктами на карті становить близько 6 км, вони були з'єднані дорогами, вздовж яких пізніше утворилися ланцюжки курганів. Це наводить на думку, що спочатку на місці Мотронинського городища, ймовірно, була одна із господарських територій «жаботинців», а може, й місце відправлення обрядових дій. Переселення «жаботинців» могло бути зумовлене як господарськими потребами (виснаження угідь навколо Жаботинського поселення і зведення лісів), так і

необхідністю знайти більш захищене місце для життя. Місцевість багата на джерела, з одного з яких (у глибокій балці) витікає невелика річка Онуфріївка. Слід зауважити, що рельєф місцевості дещо нагадує рельєф у районі Чорноліського городища — широке плато між двома глибокими довгими ярами на березі р. Чорноліска (Тереножкин 1961, с. 14, рис. 15). Різниця полягає у потужній захисній системі Мотронинського городища, але захисні властивості рельєфу й тут використано повною мірою.

План городища разом із докладним його описом було складено під час розвідок О.О. Бобринського у 1890 р. (Бобринский 1894, с. 53—60) (докладніше див.: Бессонова, Скорый 2001, с. 3—6.). Пізніше на городищі проводили шурфування В.В. Хвойка (1899 р.), О.І. Тереножкин та В.А. Іллінська (1950, 1970 рр.), В.П. Григор'єв та Г.П. Ребедайло (1985 р.). З 1988 до 1996 рр. тут працювала експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом С.С. Бессонової. Результати досліджень було видано у вигляді монографії (Бессонова, Скорый 2001), в додатках до якої наведено аналізи складу кісток тварин (О.П. Секерська), решток рослин (Г.О. Пашкевич), технології виготовлення залізних (Д.П. Недопако) та кістяних і рогових (А.Н. Усачук) виробів. З огляду на ці дані автори монографії подали своє бачення господарства населення городища (скотарство, землеробство, хатні промисли), економічних зв'язків з античними містами. Зроблено висновки відносно провідної ролі скотарства, оскільки склад сучасних ґрунтів і рельєф місцевості навколо городища не дуже сприятливі для землеробства (Бессонова, Скорый 1999; 2001, с. 115). Серед зернових культур переважали просо та ячмінь, отже, їх вирощували для внутрішнього споживання, а не заради торгівлі з античними містами. Роль полювання в господарстві була досить значною, на відміну від рибальства. Велика кількість кісток свійських та диких тварин засвідчує значну господарську освоєність території навколо городища. Важливі дані отримано й щодо існування на території городища виробництва з плавлення бронзи та видобутку й обробки заліза (Бессонова, Скорый 2001, с. 113—120, 123, 127—144).

Пізніше роботи на Мотронинському городищі та курганному могильнику у 2001—2003 рр. продовжила спільна українсько-польська експедиція (керівники С.А. Скорый та Я. Хохоровські). Було зроблено новий, уточнений, план городища з використанням даних аерофотозйомки. Уточнено дати першого заселення території городища — кінець VII ст. до н. е., а також з'ясовано конструкції захисних споруд, час їх зведення та етапи руйнації і відновлення (Хо-

хоровски, Скорый 2006). Дуже важливі дані отримано під час розкопок курганного могильника, зокрема дослідження одного з великих насипів (Скіфська Могила). Встановлено перебування кочових скіфів у першій половині V ст. до н. е. на городищі або у безпосередній близькості від нього (Скорый, Хохоровский 2004). Уперше за всю історію дослідження городища виявлено знахідки інших хронологічних періодів — пізнього палеоліту, енеоліту, епохи бронзи, що свідчить про дуже давнє освоєння цієї місцевості (Бессонова, Романюк 2004). Отже, можна припустити помірно антропогенне навантаження на довкілля вже на момент заснування городища.

Територію городища та його околиць постійно обстежують співробітники Національного історико-культурного заповідника «Чигирин». Головна мета цих обстежень — визначення господарської округи Мотронинського городища, а також інших поселенських осередків раннього залізного віку. Складний рельєф і значна залісненість місцевості не дають змоги окреслити всі господарські угіддя, але загальна картина поступово з'ясовується (Полтавець 2007). Мотронинське городище розташоване в північній частині великого мисоподібного підвищення (плато?) в центрі тясминської луки й орієнтоване майже з півночі на південь (висота 200—250 м над рівнем моря). Незважаючи на наявність глибоких ярів навколо городища, плато в цілому слабо розчленоване (пор. із Чорноліським городищем) і має зручне сполучення з територіями на південь—південний захід (район Жаботина) і далі до верхів'їв Ингульця (район Чорноліського городища і Мельгунівського кургану).

Донедавна більшу частину Мотронинського городища, зокрема й вали, вкривав широколистяний дубово-грабовий ліс. Нині ліс зберігся між валами внутрішнього і зовнішнього укріплень та на валах. За нашим замовленням у 2006 р. співробітники Інституту географії НАН України Ж.М. Матвіїшина та О.Г. Пархоменко здійснили аналіз ґрунтів під внутрішнім валом Мотронинського городища. Всі три розрізи — на поверхні валу, всередині та під валом — засвідчують формування ґрунтів у помірно-теплому кліматі. Ґрунт під валом визначено як близький до чорноземів вилугованих глибокогумусних, перехідних до опідзолених важкосуглинистих. Зроблено висновок, що ґрунт формувався за наявності великих ділянок високотравних степів і лук у режимі достатньої зволоженості. Розріз усередині валу (підсіпка до первинного валу) виявив, що повнопрофільний ґрунт тут не встиг сформуватися (Матвіїшина, Пархоменко 2006, с. 18—19). Це відповідає встановленому археологами не-

значному часовому інтервалу між двома періодами спорудження валу, перший із яких датовано серединою — другою половиною VII ст. до н. е. (Скорый, Хохоровски 2004, с. 76—77), тобто спорудження захисної системи почалося одночасно із заселенням території городища або навіть передувало йому. На поверхні валу виявлено інший ґрунт: у нижній частині профілю зафіксовано бурий горизонт, що, можливо, відбиває первинну стадію лісового ґрунтоутворення (Матвіїшина, Пархоменко 2006, с. 18—19). Отже, вали Мотронинського городища, принаймні внутрішні, було зведено на лукоstepових ґрунтах, що нагадує ситуацію перед спорудженням Чорноліського городища (Тереножкин 1961, с. 14). До того ж у нижніх профілях розрізу мотронинського валу траплялися кротовини, а поряд із валами споруджено курганний могильник з великими насипами. Обидва показники не притаманні типовим лісовим ґрунтам (Докучаев 1953, с. 89). На підставі дослідження ґрунтів Чорного Лісу було зроблено припущення, що місцевості вздовж р. Тясмин у передскіфські часи були більш степовими, ніж нині (Тереножкин 1961, с. 14). В обох випадках (Чорний Ліс і Мотронине) немає підстав припускати значне антропогенне навантаження на сільськогосподарські ландшафти (зведення лісів за підсічного землеробства чи випасу худоби) у попередні часи. Отже, певно, мають рацію дослідники, які доводять, що вихід лісів на вододільні простори відбувся лише у перших століттях нашої ери, а до цього, приблизно з часів середньої бронзи, на місці сучасних лісів формувалися степові ландшафти (Чендеев и др. 2001, с. 176). Звичайно, на широких вододілах цей процес був повільнішим порівняно з невеликими за площею вододілами басейну р. Тясмин.

Порівняно з періодом чорноліської культури в скіфські часи (включаючи жаботинський етап) спостерігалось зменшення використання заплав (особливо заплави Дніпра) і надзаплавних територій (Полтавець 2007). Відбулося перенесення життєдіяльності переважно всередину тясминської луки, на більш віддалені від заплав підвищені місця, що мали надійніший природний захист у вигляді лісових масивів. Це насамперед стосується великих поселень і городищ (Жаботин, Мотронине, Циганське, Любомирка, Янич)². Як у чорноліський, так і у скіфський період, для поселень обирали миси й мисоподібні підвищення — надзаплавні та на вододілах (останні особливо характерні для власне скіфського часу). У скіфські часи простежено певну структуру поселень — уздовж

² Дані щодо поселення Любомирка див.: Орлик 2007.

невеликих річок (нині балок) — приток р. Тясмин. Причому головне (стаціонарне) поселення розташовувалося біля витоку річки, а нижче за її течією — невеликі (сезонні?) поселення. Винятком є Мотронинське городище, розташоване біля витоків Креселки, що впадає до р. Сріблянка — притоки р. Тясмин. У балці, якою тече Сріблянка, до з'єднання її з Креселкою, виявлено низку невеликих поселень із незначними культурними нашаруваннями ранньоскіфських часів. У верхів'ях Сріблянки, на відстані близько 8 км від Мотронинського городища, нещодавно відкрито велике поселення в ур. Циганське, синхронне Мотронинському городищу. На його високий статус вказують знахідки фрагментів античних амфор, а наявність великого зольника є свідченням тривалості життя. На поселенні знайдено мідний шолом кубанського типу (Полтавець, Білецька, Легоняк 1998). До речі, це перша знахідка шолома кубанського типу на території України. Можливо, шолом потрапив на поселення внаслідок скіфського нападу або як трофей. Нижче за течією Сріблянки — ще одне городище невеликих розмірів у лісі в ур. Гришкове. Отже, існував «кущ» поселень різного рангу на чолі з Мотронинським городищем. На прикладі Мотронинського городища та його округи простежено закономірність: великі поселення розташовані на відгалуженнях мисоподібних плато у верхів'ях приток р. Тясмин, а невеликі (сезонні?) — нижче за течією цих приток. На цих поселеннях трапляється кераміка (уламки горщиків) переважно ранньоскіфського періоду, яку іноді важко відрізнити від пізньочорноліських.

На думку Ю.В. Павленка, Мотронинське городище, яке він вважає ранньоміським центром (принаймні, що формувалося), відразу будувалося як столичний центр певного ранньодержавного утворення. Віддалені підступи до нього вздовж Тясминсько (Дніпровського)-Південнобузького вододілу (звідки прямиї шляхи вів до степів та Ольвії) захищали добре укріплені городища площею 15—25 га: Пастирське, Шарпівське, Макеєвське. На думку дослідника, Мотронинське ранньодержавне утворення мало тричленну територіально-поселенську структуру: центральне укріплене поселення; укріплені протоміста-фортеці в найважливіших стратегічних пунктах; численні суто сільські поселення, яких у Потясминні відомо дуже багато (Павленко 1994, с. 145—146). Поки що це лише гіпотеза. Найслабшою її ланкою є друга, хоча згадані невеликі городища дійсно розташовані у стратегічному місці, як і курганні могильники так званого дружинного типу біля сіл Журовка, Турія, Капітанівка, Макіївка. Цей поселенський (південний) «кущ» (у ньому Пас-

тирське городище дещо вирізняється за топографією, а можливо, і за призначенням) становить інтерес насамперед з погляду взаємодії місцевого осілого населення з кочовиками. На сьогодні привабливою виглядає гіпотеза О.О. Бобринського відносно зимників степових номадів поблизу осередків осілості. Втім це могли бути також дружини місцевих тясминських володарів³. Значний інтерес становить велике поселення біля с. Капітанівка, частково досліджене Н.М. Бокий. Площа поселення близько 70 га, товщина культурного шару сягає 1,1—1,36 м (Бокий 1967; Орлик 1981)⁴. Сам факт існування великого відкритого селища на порубіжжі зі Степом підтверджує гіпотезу відносно зимувань тут кочовиків (скотарів) протягом тривалого часу.

Поступово політичний і економічний центри басейну р. Тясмин переміщувалися у південному напрямку і зосередились саме у «південному кущі», деякі поселення якого функціонували до кінця скіфського періоду, а частина курганних поховань були суто степовою, катакомбними (див.: Ковпаненко та ін. 1989).

Отже, попередні дослідження пам'яток басейну р. Тясмин лише опосередковано торкалися питань природокористування й особливостей природного середовища цього регіону. Було наголошено на його географічній своєрідності: зручне розташування на порубіжжі зі Степом і Дніпровським Лівобережжям, значення водних шляхів для торговельних зв'язків із Північним Причорномор'ям, а також захисні властивості рельєфу. Все це сприяло значно швидшому порівняно з іншими лісостеповими територіями розвитку місцевих племен. Культура племен цієї території набула особливо багатих і різноманітних форм (Покровская 1953, с. 12—13).

Щодо природокористування, то всі дослідники відзначають сприятливі умови для землеробства і скотарства, «багаті» природні ресурси. Втім подібні умови були на той час і в інших регіонах Лісостепу, а умови для землеробства, можливо, ще ліпшими. З огляду на це передумови прискореного соціального розвитку населення басейну р. Тясмин у скіфський період навряд чи зводилися лише до багатства природних ресурсів.

Специфіка природокористування в басейні р. Тясмин, що вирізняє його серед інших регіонів Середнього Подніпров'я, насамперед пов'я-

³ Припущення Д.С. Раєвського відносно скіфських найманців на службі у місцевих вождів у ранньоскіфські часи (Раевский 1995).

⁴ Можливо, шурф було закладено на місці ями або якогось заглиблення в ґрунті.

зана з великою часткою прирічкових ландшафтів (серед них найбільше значення мала заплава Дніпра, особливо в місці впадіння Тясмину), розвинутою гідросистемою (Дніпро, Тясмин, сітка дрібних річок, значна кількість джерел). Особливе значення мала різноманітність ландшафтів на обмеженій території тясминської «луки» і прилеглого Дніпро-Тясминського межиріччя. Крім дніпровської заплави, значну господарську цінність мала велика безлісна рівнинна низовина в північній частині тясминської луки й на північ від неї (зокрема нижня частина заболоченої долини р. Ірдинь) — приблизно на північ від лінії Сміла — Вергуни—Леськи до Дубіївка—Черкаси. На захід від Сміли, найбільшого транспортного вузла басейну р. Тясмин, розташовується долина річок Сріблянка з притоками Мідяною та Балаклеєю (Костянтинівські кургани). Тут — велике скупчення курганів скотарів, за якими можна реконструювати проходження важливих шляхів. Потребує особливої уваги пошук можливих осередків обробки металів, насамперед заліза (знахідки ранніх залізних знарядь на Суботівському городищі, залізної криці — на Мотронинському,

рештки видобутку заліза у Холодному Яру навколо Мотронинського городища (на жаль, не датовані), а також на Шарпівському городищі (Фабріціус 1949, с. 90—92). Усе це приваблювало прийшлих номадів. Порубіжне місцезнаходження басейну р. Тясмин сприяло активним обмінним процесам, які контролювали завойовники. Його відкритість з боку Степу і водночас ізольованість окремих дрібних мікрорегіонів давали змогу останнім постійно контролювати місцевих землеробів та скотарів, а їм — почуватися у відносній безпеці, звичайно, за умови «розумного» співвідношення сил. Його забезпечували не лише природні захисні властивості рельєфу, а й наявність у суспільстві власного прошарку вершництва і загальна підвищена войовничість населення, що поступово складалася в умовах постійного очікування нападу з боку Степу і готовності до опору. Саме за таких ландшафтних та історичних умов склалися стан «озброєного нейтралітету» двох різних за господарсько-культурним типом суспільств, а також передумови до консолідації суспільства, утворення більш раннього порівняно з сусідами політичного об'єднання.

- Бессонова С.С.* Український Лісостеп скіфського часу. Історико-географічна ситуація // Археологія. — 1999. — № 1. — С. 148—160.
- Бессонова С.С., Скорый С.А.* Хозяйственная деятельность обитателей Мотронинского городища // Скифы Северного Причерноморья в VII—V вв. до н. э. (проблемы палеоэкологии, антропологии и этнографии): Тез. докл. межд. конф. — М., 1999. — С. 17—19.
- Бессонова С.С., Скорый С.А.* Мотронинское городище скифской эпохи (по материалам раскопок 1988—1996 гг.). — Киев; Краков, 2001.
- Бессонова С.С., Романюк В.В.* Раскопки Мотронинского городища 2001—2002 гг. (раскопы XXI—XXIII) // Від Кіммерії до Сарматії. 60 років відділу скіфо-сарматської археології: Матеріали міжнар. наук. конф. — К., 2004. — С. 10—14.
- Бобринский А.А.* Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смела. — СПб., 1894. — Т. 2.
- Бобринский А.А.* Отчет о раскопках, произведенных в 1903 году в Чигиринском уезде Киевской губернии // ИАК. — 1905. — Вып. 14. — С. 1—43.
- Бокій Н.М.* Охранные работы в Кировоградской области // АИУ 1965—1966. — К., 1967. — Вып. 1. — С. 110—114.
- Вязьмитина М.И., Покровская Е.Ф.* Отчет об археологических работах, проведенных в окрестностях с. Жаботин Каменского района Кировоградской области // НА ІА НАНУ. — № 1950/24.
- Гершкович Я.П.* Суботовское городище в свете новых исследований // Ранній залізний вік Євразії. До сторіччя від дня народження Олексія Івановича Тереножкіна: Матеріали міжнар. наук. конф. — Чигирин; Київ, 2007. — С. 58—60.
- Гершкович Яков.* Специализированные производственные участки Суботовского городища // Старожитності Верхнього Придністров'я. Ювілейний збірник на честь 60-річчя Юрія Миколайовича Малєєва. — К., 2008. — С. 37—38.
- Даниленко В.Н.* Археологические исследования 1956 года в Чигиринском районе // КСИА. — 1959. — № 8. — С. 18—21.
- Дараган М.М.* Палеоэкономика населения Жаботинского поселения // Палеоэкономика раннього залізного віку на території України. — К., 2004. — С. 32—65.
- Дараган М.М.* Жаботинський етап раннього залізного віку Дніпровського Правобережного Лісостепу (за матеріалами Жаботинського поселення): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2006.
- Демченко Л.В., Ключко В.И., Маничев В.И.* Геохимические исследования остатков бронзолитейного производства Суботовского городища XII—IX вв. до н. э. // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. — К., 2000. — № 4. — С. 29—47.

- Докучаев В.В. Наши степи прежде и теперь. — М., 1953.
- Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII—IV вв. до н. э. — К., 1983.
- Ковпаненко Г.Т. Поселение жаботинского этапа у с. Орловец на Черкашине // Евразийские древности. 100 лет Б.Н. Гракову: архивные материалы, публикации, статьи. — М., 1999. — С. 178—184.
- Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья. — К., 1989.
- Красножон А.В. Естественная географическая структура (историография вопроса) // Старожитності степового Причорномор'я і Криму. — Запоріжжя, 2005. — Т. 12. — С. 155—163.
- Ляшко Ю.Ю. Новые поселения скифского времени в районе Жаботина // Киммерийцы и скифы: Тез. докл. междунар. науч. конф., посвящ. памяти А.И. Тереножкина. — Мелитополь, 1992. — С. 51—53.
- Матвійшина Ж.М., Пархоменко О.Г. Педологічне дослідження ґрунтів захисного валу Мотронинського городища на Черкащині // Науковий архів НІКЗ «Чигирин». — 2006.
- Мечников Л.И. Цивилизация и великие исторические реки. — М., 1924.
- Назаров О.В. Нововиявлені пам'ятки скіфського періоду в межиріччі Росі та Тясмину // Від Кіммерії до Сарматії. 60 років відділу скіфо-сарматської археології: Матеріали міжнар. наук. конф. — К., 2004. — С. 56—57.
- Орлик А.П. Поселение скифского времени у с. Капитановка // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР: Тез. докл. конф. — К., 1981. — С. 55—56.
- Орлик О.П. Поселення ранньоскіфського часу Любомирка-1 у верхів'ї р. Тясмин // Археологія. — 2007. — № 2. — С. 31—36.
- Павленко Ю.В. Передісторія давніх русів у світовому контексті. — К., 1994.
- Покровська Є.Ф. Поселення VII—VI ст. до н. е. на Тясміні // Археологія. — 1952. — 7. — С. 43—65.
- Покровская Е.Ф. К вопросу о сложении культуры земледельческих племен Правобережного Приднепровья (бассейн р. Тясмин) в VIII—VI вв. до н. э.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — К., 1953.
- Покровская Е.Ф. Предскифское поселение у с. Жаботин // СА. — 1973. — № 4. — С. 169—188.
- Полтавець В.І. Археологія Кременчуцького «моря» // Пам'ятки України. — К., 2003. — № 4. — С. 41—51.
- Полтавець В.І. Ландшафтне середовище пам'яток передскіфського та скіфського часів басейну Тясмина // Ранній залізний вік Євразії. До 100-річчя від дня народження Олексія Івановича Тереножкина: Матеріали міжнар. наук. конф. — Київ; Чигирин, 2007. — С. 120—122.
- Полтавець В.І., Білецька О.В., Легоняк Б.В. Шолом кубанського типу в Правобережному Лісостепу // Археологія. — 2000. — № 1. — С. 147—148.
- Раевский Д.С. Ранние скифы: среда обитания и хозяйственно-культурный тип // ВДИ. — 1995. — № 4. — С. 87—95.
- Рець С. До проблем вивчення, охорони та відтворення історичного середовища праатьківщини держави // Пам'ятки культури. — К., 2002. — № 2. — С. 18—21.
- Романчук С.П. Історичне ландшафтознавство: теоретико-методологічні засади та методика антропогенно-ландшафтних реконструкцій давнього природокористування. — К., 1998.
- Русанова И.П. Культурные места и языческие святилища славян VI—XIII вв. // СА. — 1992. — № 4. — С. 50—67.
- Русанова И.П. Истоки славянского язычества. Культурные сооружения Центральной и Восточной Европы в I тыс. до н. э. — I тыс. н. э. — Черновцы, 2002.
- Скорый С.А., Хохоровски Я. Мотронинский проект украинских и польских археологов // Від Кіммерії до Сарматії. — К., 2004. — С. 75—79.
- Тереножкин А.И. Поселения и городища в бассейне реки Тясмина // КСИИМК. — 1952. — Вып. 43. — С. 71—76.
- Тереножкин А.И. Археологические исследования близ Смелы в 1952 году // КСИА АН УССР. — 1954. — Вып. 3. — С. 71—76.
- Тереножкин А.И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. — К., 1961.
- Фабріціус І.В. Тясминська експедиція // АП. — 1949. — Т. 2. — С. 80—111.
- Хохоровски Я., Скорый С. Оборонительная система Мотронинского городища // Археологічний літопис Лівобережної України. — Полтава, 2006. — № 1. — С. 74—84.
- Чендев Ю.Г., Медведев А.П., Матвеев Ю.П. Изучение почв курганных систем и реконструкция изменения природной среды в бассейне нижнего течения Воронежа // Верхнедонской археологический сборник. — Липецк, 2001. — Вып. 2. — С. 168—179.
- Чижов М.П. Український Лісостеп. — К., 1961.
- Шрамко Б.А. К вопросу о технике земледелия у племен скифского времени в Восточной Европе // СА. — 1961. — № 1. — С. 89—90.

Одержано 28.05.2008

В.И. Полтавец

ИЗ ИСТОРИИ ИССЛЕДОВАНИЯ ПАМЯТНИКОВ
ПРЕДСКИФСКОГО И СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ В БАССЕЙНЕ ТЯСМИНА

Естественная среда бассейна р. Тясмин во многом определила хозяйственный уклад населения этого региона и особенности его исторического развития. Решающее значение имели характер рельефа и речной сети, а также нахождение на порубежье со Степью.

V.I. Poltavets

FROM THE HISTORY OF RESEARCH OF THE PRE-SCYTHIAN
AND SCYTHIAN MONUMENTS IN THE TYASMYN RIVER BASIN

Habitat in the Tyasmyn River basin defined in many ways the husbandry mode of the region and the peculiarities of its historic development. The character of relief and the river system, and bordering with the Steppe were of critical importance.